

РОЛЬ ЕСТЕТИЧНОГО АСПЕКТУ РИТУАЛУ У РЕЛІГІЙНОМУ КОМПЛЕКСІ

Поняття ритуалу є одним з найважливіших у релігійному комплексі. Багато вчених, дослідників вдавалися до рефлексії над цим явищем. Його вивчали в різних аспектах, пропускаючи через різні світоглядні позиції.

Перша спроба осягнути сутність ритуалів була зроблена на основі пошуку джерела ритуалів, намагаючись пояснити історичне походження цього феномену. З кінця XIX ст. у працях У.Робертсона Сміта, Р.Маретта, А. ван Геннепа зустрічаються твердження про пріоритет ритуалу над міфом. Це твердження набуло форми розробленої теорії в працях Дж.Фрезера [9, 3]. У.Робертсон Сміт, один з головних представників цього підходу, вважає, що “традиційні релігійні обряди формувалися поступово, протягом багатьох століть та відображали особливості мислення на різних стадіях інтелектуального та морального розвитку людини” [5, 323]. Він підкреслював первинність релігійних обрядів і ритуалів щодо міфології, говорячи про первинність ритуального компонента у релігії щодо вірувань. Таким чином, обряд сам по собі вважали значущим у релігії, а не тому, що в ньому є якийсь зміст.

Провідні представники цього підходу сконцентрували свою увагу на жертвоприношенні, вважаючи його вихідним етапом у походженні ритуалів. Обряди очищення, піднесення дарів, спокутні ритуали та поклоніння розглядалися як наступні етапи жертвоприношення. Але з’ясовуючи причини виникнення самого ритуалу жертвоприношення, вони не дійшли спільної думки.

Інший підхід до ритуалу сформувався на основі функціонального методу. Його представники – Б.Малиновський, А.Р. Радкліфф-Браун, Т.Парсонс, Е.Еванс-Прічард, К.Клакхон і Е.Ліч та ін. вважали, що природа ритуалів повинна бути визначена через функції, які вони виконують у суспільстві. Так, Б.Малиновський вказував на тісний зв’язок міфу і ритуалу. Він вперше поставив питання про соціально-психологічні функції міфу, а, відтак, і ритуалу в архаїчному суспільстві. Малиновський показав велике значення міфу для підтримки традиції та безперервної лінії розвитку культури. Він робить акцент на публічному і колективному характері обрядів, що, у свою чергу, призводить до об’єднання племені у єдине ціле. “В примітивних суспільствах публічний характер поклоніння, взаємопідтримка релігійної віри та соціальної організації виражені настільки ж, як і в більш розвинутих культурах” [4].

Третій підхід у вивченні ритуалів спирається на дослідження істориків релігій. Представники цього підходу – Г. ван дер Леув, Р.Отто, Е.О. Джеймс та М.Еліаде – дотримувались думки, що ритуал є символічною поведінкою людини, яка відображає священне (досконалу реальність). Однак деякі вчені не сприймають цей підхід через невизнання існування священної, досконалої реальності як наукового факту. Подібне ставлення, на нашу думку, є безпідставним. Адже релігія завжди є зверненням до священного, нехай і у зовсім різних формах. І дослідження релігійних феноменів і самої релігії без прийняття до уваги цієї особливої реальності взагалі неможливо, незалежно в даному випадку від того, чи існує вона як об’єктивна даність, чи як суб’єктивна, що є також важливим.

Для більш глибокого розуміння сутності ритуалу і його ролі у релігійному комплексі звернімо увагу на ще один важливий його аспект, а саме, на його естетичну функцію. Цією проблемою займалися такі відомі вчені, як Д.Угринович, Є.Г. Яковлев. Їх дослідження стали визначальними для усвідомлення проблеми взаємодії релігії та мистецтва в українському релігієзнавстві. У радянському мистецтвознавстві, визнаючи

першопочаткову нерозривність мистецтва і релігії, науковці прагнули знайти “принципові, корінні розбіжності” між релігією та мистецтвом. Радянські вчені прагнули довести, що “соціальні потреби, які спонукали до появи мистецтва та релігії, були не лише різні, а й у певному розумінні навіть протилежні” [6, 8]. Але постає питання: що об’єднувало ці форми свідомості, спрямовані на задоволення зовсім різних потреб, що вони були настільки синтезовані, нерозривні і “реалізовувалися в системі цілісного міфологічно-обрядового комплексу” [6, 7]?

На наш погляд, релігійність, насамперед, є відчуття сакральної реальності і прагнення встановити з нею контакт через різні форми діяльності, це інтимне ставлення людини до Вічності, внутрішнє переживання та відчуття того, що пов’язано з ідеєю смислу Буття, а не лише віра у Бога та приналежність до будь-якої релігійної спільноти. Ми погоджуємося зі словами М.Еліаде: “Важко уявити, яким чином міг би діяти людський розум без переконання, що у світі є дещо безсумнівно справжнє... Усвідомлення ж справжнього і наповненого смислом світу тісно пов’язане з відкриттям священного... “священне” входить в саму структуру свідомості, а не являє собою деяку стадію його (розуму. – *Авт.*) історії...” [10, 5].

Естетичне відчуття світу, на наш погляд, передбачає не лише вміння оцінити красоту форм навколишнього світу, а й вміння віднайти екзистенціальну цінність цього світу у будь-яких його формах, навіть у потворних.

А.С. Тимошук у праці “Традиція: сутність та існування” виокремив три основні форми світовідношення: “Триєдність тіло – розум – душа дає три фундаментальні типи ставлення людини до реальності. Три основні потреби, властиві людині, – це потреба бути, знати та відчувати щастя. Цим трьома потребам відповідають три форми ставлення до світу і три рівня кодифікації життєвого досвіду відповідно: утилітарний, теоретичний та естетичний” [7].

Утилітарне ставлення характеризується прагненням отримати практичну користь, теоретичне ставлення – це настанова на об’єктивне пізнання властивостей речей, а естетичне ставлення до дійсності відрізняється безкорисливою взаємодією з об’єктом. Естетичне вираження та сприйняття базується на власній цінності речі.

Отже, релігійність є відчуттям смислу Буття у його метафізичному вимірі, а естетичне відчуття – переживання цінності Буття в його конкретних формах, а відтак, вони постають як взаємодоповняльні елементи у процесі пошуку екзистенціальних цінностей світу. Зв’язок цих елементів відбувається через ритуальну поведінку людини. Ми вважаємо, що подібна специфіка естетичного та релігійного відчуття світу, а саме, прагнення до переживання, відчуття світової гармонії та принесення її у профанний світ і в такий спосіб освятити буденність, тримало тривалий час мистецтво і релігію у нерозривній єдності. Мистецтво взаємодіяло з релігією саме через ритуальні системи. Весь ритуал оздоблювався сакральним мистецтвом.

Естетичний компонент ставлення до світу превалює саме в традиційних культурах, де ритуальні системи особливо розвинуті. Так, показовим є той факт, що у давньому Єгипті взагалі не існувало поняття “мистецтво”, адже воно входило у релігійний комплекс у ролі ритуалу, до якого були причетні лише жерці.

Єдиним способом існування, трансляції та розвитку духовної культури була традиція. У цьому контексті традиційну культуру відрізняє особливо дбайливе ставлення до трансляції неутилітарних смислів. “Це суспільство “дарування”, на відміну від суспільства “споживання”” [7]. М.Ф. Альбеділь зауважує: “Традиція обов’язково передбачає, що навчання її змісту неминуче охоплює всю особистість людини, всі її сфери – емоційну, інтелектуальну, духовну, поведінкову, діяльнісну” [1, 57].

Центральне місце в традиції займав ритуал. Разом зі знанням священних текстів вчитель передавав учню і знання ритуалу, тобто особливої системи символічної сакральної поведінки. Передача ритуального знання означало, по суті, передачу знання про порядок (“ріг” – “ритуал” – порядок), космос, який мав панувати в цьому світі,

долучення до світової гармонії. Будь-яка дія освячувалася ритуалом, що мав нагадати космогонічні дії богів чи героїв, адже вони були “правильні” і гармонійні. “Чи йдеться про оброблення цілинних земель, чи завоювання та заняття нових територій... ритуал оволодіння у будь-якому разі повинен повторити космогонію» [11, 28]. Отже, головною метою ритуалу є відтворення світу, що був створений Богом чи богами, відтворення світу, що був з початку часів, з його першопочатковими якостями: чистотою, красою, гармонією.

За М.Еліаде, для людини архаїчного і традиційного суспільств найжахливішим було існування у хаосі. Людина архаїчних суспільств, релігійна людина завжди прагне існувати в Бутті, бути причетною до божественного світу. “Релігійна людина жадає буття. Жак перед “Хаосом”, навколишнім світом, відповідає жаху перед небуттям” [11, 47]. Саме через ритуал суспільство мало можливість відтворити Космос у профанному світі, відтворити Буття.

С.Б. Кримський зауважував, що дуже важливим принципом духовності, який ми усвідомили в ХХ ст., – є принцип амбівалентності всякої діяльності. Він пише: “Всяка практика амбівалентна – вона щось створює, а щось знищує. Баланс між цими тенденціями і визначає доцільність діяльності [3]. Цього балансу неможливо досягти без спокою споглядання, що виховується в релігійних практиках і ритуалах.

Ритуал передбачає, що людина під час виконання ритуальних дій споглядає сакральний світ, що несе в собі гармонію і порядок. В цьому виявляється її духовна активність і творчість. С.Б. Кримський говорить про споглядання як “неспоживальну діяльність, метою якої є не перетворення об’єкта (як у звичайних діях), а його збереження. Перетворюється тут не об’єкт, а суб’єкт, бо в процесі споглядання запитання “що робити?” трансформується у запитання “а яким я повинен бути?” [3, 26]. Саме таким способом споглядання стає моментом духовної активності та творчості. В цій творчості встановлення гармонії й виявляється естетичний компонент ритуалу.

У цьому аспекті естетична функція ритуалу полягає у налаштуванні як окремої людини, так і суспільства чи спільноти в цілому на певний лад сприйняття світу і себе в цьому світі. Він формує споглядальне, або творче, ставлення людини до реальності (природної, предметної, духовної); специфічний досвід освоєння даної реальності (глибинний контакт) через переживання емоційних станів, що підносить людину: катарсис, причетність до універсуму, повну гармонію зі всесвітом. Людина відчуває сутнісну нероздільність з універсумом, реально переживає абсолютну повноту буття.

Естетичну функцію ритуалу підтверджує і сама етимологія слова “ритуал” – “порядок”. Передача знання естетичного компонента ритуалу в традиційній культурі, по суті, означало передачу знання про порядок, гармонію. А це, насамперед, несе знання про Центр. Відчування Центру, вміння його знаходити, а також знання про взаємовідношення частин між собою і з цілим (знання про взаємовідношення людей між собою, з природою, з універсумом, з Першопричиною).

Отже, ритуал мав і певне призначення, яке полягає у вихованні в людині естетичного сприйняття світу. Подібне сприйняття розкриває перед людиною невідомі горизонти буття. Під час ритуалу в душі людини пробуджуються переживання, які відкривають душі смисл Буття.

Як зазначалося, ритуал є символічною дією в певний час у певному місці. Він переростає у практику, коли людина намагається практикувати “ритуальне” ставлення до світу, тобто споглядальне, те, що відтворює гармонію Буття у профанному світі не лише у певний час і у певному місці, а й у будь-який час у будь-якому місці. Практика стає способом життя, коли людина вже несвідомо живе у гармонії зі світом. Д.Судзукі зазначає, що несвідоме є доступним лише почуттям, але не у буденному розумінні цього слова, а у тому, що називається вихідним, основним почуттям. Д.Судзукі приходиться до визначення цього несвідомого як “Космічного Несвідомого” [8], що відрізняється від дитячого несвідомого. Це несвідоме несе у собі вже не Хаос, а лише порядок і гармонію.

Діяльність людини, що має такий спосіб життя, стає споглядалною, дії її стають доцільними, позбавляються амбівалентного характеру.

Естетичне переживання значною мірою допомагає моральнісним якостям в людині набувати більш природного характеру, адже справжня етика можлива, коли індивід відчуває смак від правильної, гармонійної поведінки. Найвищий розвиток етичних систем – це спонтанна любов, смак до правильної дії. Ритуальні системи допомагають людині випестувати в собі естетичний смак до гармонійної поведінки.

Як показали сучасні естетично-психологічні дослідження, слабо розвинутий чи спотворений естетичний смак збіднює життя, знижується прагнення до творчої, активної діяльності, що для традиційної людини рівнозначно самознищенню, бо для свого навіть простого буденного існування вона повинна була постійно перебувати у стані активної діяльності. Що ж до релігійної людини взагалі, нездатність відчувати прекрасне в природі, в універсумі, природно веде до нездатності відчувати сакральне, божественне, гармонію Буття поза Хаосом профанного світу. Таким чином, можна говорити, що естетичний компонент ритуальних систем допомагає підтримувати релігійність в людині.

Ці функції ритуалу свідчать про його необхідність у релігійному комплексі. Ритуал сам по собі не здатен породити глибоку віру, через що, наприклад, Будда і заперечує необхідність ритуалу у своєму вченні. Але ритуал здатен підтримувати віру і поглиблювати релігійність, що і стало, зокрема, причиною оформлення багатой ритуальної системи в “народному” буддизмі.

Даний підхід до питання взаємодії естетичного і релігійного дає деякі пояснення проблемі десакралізації сучасного світу, сучасної людини, яка все більше недоотримує естетичного виховання через домінування у культурі теоретико-утилітарних рис, а також через вплив технічного світу. В сучасних релігіях навіть релігійна людина все менше здатна пережити ритуал, відчути під час ритуального дійства “зустріч” із сакральним. Тому все частіше постає питання: “чи потрібен взагалі ритуал?” Виникає проблема його формальності.

Ми не повинні прагнути відновлювати ритуальні форми, але ми не повинні й забувати смисли, які вони несли в собі, і випестувати нові способи передачі цих смислів. За такою логікою, якщо зменшується значення релігійних ритуалів в сучасному суспільстві, то повинно зростати значення мистецтва. М.Гюйо у книзі “Іррелігійність майбутнього” писав: “... Чим більш слабким стає значення догматичних релігій, тим необхіднішим стає зміцнення та звеличення мистецтва... По суті, немає такого мистецтва, яке б не могло бути узгодженим з суто релігійним почуттям...” [2, 284–287].

Якщо раціональне осягнення світу тримає людину у своїх тенетах, то естетичне осягнення світу завжди дає людині змогу вийти за межі естетичного осягнення, призводить до відчуття вищих ідей, що стоять за об’єктом естетичного сприйняття. Ми ні в якому разі не принижуємо значення раціонального пізнання світу, але необхідно усвідомлювати його обмеженість. Проблема в тому, що формально-раціональний підхід до реальності призводить до втрати традиційних цінностей, до смислової втоми людини. Проблему любові, самотності, обов’язку неможливо вирішити технологічно чи раціонально.

А.С. Тимошук зазначає, що кожна епоха має всі три види світовідношення, але в кожній епосі превалюють різні співвідношення. У деяких епохах переважає прагматичне світовідношення, в інших – теоретичне, а в третіх – це може бути сполучення і того і іншого. Жодна епоха не може бути зовсім позбавленою естетичного світовідношення, тому естетична культура і теоретична культура завжди виступають у більш чи менш розвинутій формі.

Культура має хвилеподібну динаміку, що наочно простежується в культурі Індії. Естетичний простір ведійського суспільства поступово перейшов на рівень прагматичного ставлення до світу. Ритуал, покликаний з’єднувати світ людей і світ богів, поступово став

використовуватися для вторинних цілей, він став співвідносити себе не зі світом гармонії, а зі світом статку, добробуту, вигоди.

У цей період виникають революційні вчення, що виступали проти станової ієрархії і спонукали людину до самоусвідомлення. Вчення буддизму та джайнізму мають естетичну програму перетворення людини. Вони пропонують безкорисливі дії замість ритуального прагматизму.

На нашу думку, плідний аналіз міфо-ритуального компонента релігій неможливо провести без врахування його естетичної кодифікації. Тому часто звернення до таких понять, як міф, ритуал, лише з теоретичної точки зору призводить до характеристики їх як чогось примітивного, а з точки зору практичної діяльності – взагалі позбавлених здорового глузду і необхідності.

Виходячи ж з естетичної кодифікації, можна зробити такі висновки:

По-перше, існує тісний зв'язок між релігійністю та естетикою у процесі пошуку людиною екзистенціальних смислів та цінностей світу та життя.

По-друге, зв'язок цих елементів відбувається через ритуальну систему з її вербальними чи невербальними засобами вираження релігійно-філософських доктрин. Ці засоби набувають естетичних характеристик саме завдяки виявленню цінності Буття у його конкретних формах, через сакральне мистецтво. Ритуал спонукає людину до духовної творчості – привнесення гармонії та краси у свій внутрішній (релігійність) та зовнішній (естетика) світ. Він надає діяльності людини характеру доцільності, знімаючи амбівалентність. Ритуальні системи допомагають людині виховувати в собі естетичний смак до гармонійної поведінки.

По-третє, естетичне осягнення світу завжди дає людині змогу вийти за його межі, воно призводить до відчуття вищих ідей, що стоять за об'єктом естетичного сприйняття.

По-четверте, релігія і мистецтво завжди ідуть разом, навіть якщо значення одного з них може зменшуватися.

Загострення уваги на ролі естетичного аспекту ритуалу дає можливість, на нашу думку, в подальшому більш глибоко дослідити причину появи розвинутих ритуальних систем в інших релігіях та виявити їх специфіку.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Альбедиль М.Ф.* Зеркало традиций: Человек в духовных традициях Востока. – СПб., 2003.
2. *Гюйо М.* Иррелигиозность будущего. – М., 1909.
3. *Кримський С.Б.* “Заклики духовності ХХІ століття”. – К., 2003.
4. *Малиновский Б.* Магия. Наука. Религия. – М., 1998.
5. *Робертсон Смит У.* Лекции о религии семитов // Классики мирового религиоведения. Антология. Т1. – М., 1996.
6. *Угринович Д.М.* Искусство и религия. – М., 1983.
7. *Тимошук А.С.* Традиция: сущность и существование // www.philosophy.ru/library/asiatica/indica/authors/timoschuk/
8. *Судзуки Д.Т.* Лекции по дзен-буддизму. – К., 1992.
9. *Фрезер Дж.* Золотая ветвь. – М., 1998.
10. *Элиаде М.* История веры и религиозных идей. Т. 1. – М., 2004.
11. *Элиаде М.* Священное и мирское. – М., 1994.